

Pirmuhammad Xolmaxmatov

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"San'atshunoslik va madaniyatshunoslik" kafedrası doktoranti
E-mail: pirmuhammadxolmaxmatov@gmail.com*

DIASPORA TUSHUNCHASI VA UNI TADQIQ ETISH BO'YICHA ILMIY-NAZARIY YONDASHUVLAR

Annotatsiya. Mazkur maqolada diaspora tushunchasining mazmun-mohiyati, uning tarixiy shakllanish bosqichlari hamda ilmiy-nazariy tadqiq etilishiga oid asosiy yondashuvlar tahlil qilingan. Diaspora fenomenining sotsiologik, siyosiy, madaniy va transmilliy jihatlarini yoritilib, R.Park, W.Safran, R.Cohen, J.Clifford, G.Sheffer, K.Tololyan, N.Glick Schiller, S.Hall va B.Anderson kabi olimlarning nazariy qarashlari ilmiy jihatdan tahlil etilgan. Shuningdek, diasporaning zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimidagi o'rnini, madaniy diplomatiya va "yumshoq kuch" siyosatidagi ahamiyati ochib berilgan. Tadqiqot natijasida diaspora nafaqat migratsiya mahsuli, balki transmilliy aloqalarni rivojlantiruvchi va milliy identitetni saqlovchi muhim ijtimoiy institut sifatida baholangan.

Kalit so'zlar: diaspora, migratsiya, transmilliylik, diaspora diplomatiyasi, madaniy diplomatiya, yumshoq kuch (soft power), milliy identitet.

THE CONCEPT OF DIASPORA AND THEORETICAL APPROACHES TO DIASPORA STUDIES

Abstract. This article examines the concept of diaspora, its historical development, and the main theoretical approaches to its study. The sociological, political, cultural, and transnational dimensions of the diaspora phenomenon are analyzed through the perspectives of prominent scholars such as R.Park, W.Safran, R.Cohen, J.Clifford, G.Sheffer, K.Tölölyan, N.Glick Schiller, S.Hall, and B.Anderson. The study also highlights the role of diasporas in contemporary international relations, cultural diplomacy, and soft power strategies. The findings demonstrate that diaspora should be understood not only as a consequence of migration but also as an important transnational social institution that contributes

to preserving national identity and strengthening international cultural, political, and economic ties.

Keywords: *diaspora, migration, transnationalism, diaspora diplomacy, cultural diplomacy, soft power, national identity.*

XXI asr globallashuv jarayonlari insoniyat tarixida yangi ijtimoiy, siyosiy va madaniy jarayonlarni yuzaga keltirdi. Xalqaro migratsiya jarayonlarining jadallashuvi, transmilliy aloqalarning kengayishi hamda madaniy diplomatiyaning tashqi siyosatdagi o'rnini ortib borishi diaspora fenomeniga bo'lgan ilmiy qiziqishni yanada kuchaytirmoqda. Bugungi kunda diasporalar milliy manfaatlarni xorijda ilgari suruvchi yumshoq kuch (soft power) vositasi sifatida faol ishtirok etmoqda. Endilikda biror xalqning xorijdagi vakillari nafaqat o'z madaniyati va tilini saqlash, balki qabul qiluvchi davlat bilan vatani o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy aloqalarni mustahkamlashda ham vositachi vazifasini o'tamoqda. Ayniqsa, davlatlararo munosabatlarda "Yumshoq kuch" vositasi sifatida diasporaning roli oshib borishi natijasida turli xalqlarning tarixiy vatandan tashqarida yashovchi jamoalari – diasporalar global ijtimoiy tizimning muhim tarkibiy qismiga aylandi. Xalqaro munosabatlarning klassik qarash tarafdorlarining realizm nazariyasida davlatga xalqaro maydondagi asosiy aktyor sifatida, diasporalar esa xalqaro siyosatda undan keyingi o'rinda turuvchi "Yumshoq kuch" sifatida talqin qilinadi.

Bunga mazkur maktab vakili Robert Gilpin o'zining "Urush va jahon siyosatidagi o'zgarishlar" asarida alohida urg'u berib, davlat tashqi siyosatini shakllantirishda iqtisodiy va ijtimoiy kuchlar – shu jumladan, transmilliy aktyorlar (diasporalar) ham muhim rol o'ynashini e'tirof etadi [1, 39-b]. Zamonaviy xalqaro munosabatlarda madaniy diplomatiya va yumshoq kuchni davlat tashqi siyosatida asosiy rol o'ynashni ta'kidlovchi neoliberalizm nazariyasi yetakchi mutaxassislardan biri Jozef Nay "Yumshoq kuch: jahon siyosatida muvaffaqiyatga erishish vositalari" asarida shunday deydi: "Diasporalar hukumatlar tomonidan nazorat qilinmaydigan, ammo ularning tashqi siyosatiga katta ta'sir o'tkazishi mumkin bo'lgan ijtimoiy resurslardir" deb ta'riflagan edi [1]. Yuqoridagilardan ko'rinadiki, diasporani

o'rganish xalqaro munosabatlar va geosiyosiy jarayonlarning zamonaviy bosqichini tushinishda muhim ahamiyatga ega.

Bugungi kunda diaspora fenomeni nafaqat demografik, yoki migratsion jarayon sifatida, balki siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarga ta'sir ko'rsatuvchi muhim omillardan biri sifatida ham qaralmoqda. Shu sababli diaspora tushunchasining ilmiy-nazariy asoslarini tadqiq etish ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Tarixiy-ilmiy adabiyotlarda diaspora tushunchasi turli nuqtayi nazardan talqin qilinadi. Ushbu tushuncha tarix, sotsiologiya, siyosatshunoslik, madaniyatshunoslik hamda xalqaro munosabatlar kabi fanlar kesishgan nuqtada o'rganiladi. Diaspora tushunchasi odatda tarixiy vatandan tashqarida yashovchi, ammo o'zining etnik identitetini, madaniy qadriyatlarini va tilini saqlab qolgan jamoalarni ifodalash uchun qo'llaniladi [2]. Bunday jamoalar ko'pincha o'z tarixiy vatani bilan iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy aloqalarni davom ettiradi hamda ikki yoki undan ortiq mamlakat o'rtasida o'ziga xos transmilliy aloqalar tizimini shakllantiradi.

“Diaspora” tushunchasini ilk bor Chikago sotsiologiya maktabining asoschilaridan biri, shahar sotsiologiyasi, irqiy munosabatlar va migratsiya bo'yicha nazariyotchi olim R.E.Park tomonidan fanga kiritilib, u diaspora birinchi navbatda, diniy emas, balki ko'proq etnik bo'lgan madaniy jamoa sifatida talqin qilgan [3, 54-p]. Diaspora tushunchasi tarixan diniy yoki etnik guruhlarining majburiy migratsiyasi asosida shakllangan bo'lsa-da, bugungi kunda bu tushuncha yanada kengaygan. Zamonaviy diaspora nafaqat majburiy, balki ixtiyoriy migratsiya natijasida shakllangan etnik, diniy yoki madaniy jamoalarni ham o'z ichiga oladi.

Kontseptual rivojlanish nuqtayi nazaridan esa “Diaspora” atamasi birinchi marta 1931-yilda Amerikada nashr etilgan Ijtimoiy fanlar ensiklopediyasida tilga olingan bo'lib uning lug'aviy ma'nosining kelib chiqishi esa qadimgi yunon tiliga borib taqaladi. Qadimgi Yunon tilida diaspeirein so'zi “tarqalish”, “sochilib joylashish” degan ma'nolarni anglatgan [4, 37-c].

Rossiyalik tarixchi va publitsist Simon Dubnovning xulosasi ilm-fanda konseptual rivojlanish uchun burilish nuqtasi hisoblanadi. Dubnov o'z ta'rifida konsepsiyani yahudiy tajribasi kontekstida qo'llash bilangina chegaralanib qolmay, o'z vatanlarini tark etgan barcha etnik jamoalarini tasvirlash uchun foydalangan.

Diasporalarni o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar XX asrning ikkinchi yarmiga kelib faol rivojlana boshladi. Ayniqsa, migratsiya jarayonlarining kuchayishi natijasida turli mamlakatlarda yashovchi etnik jamoalar faoliyati ilmiy tadqiqotlar markaziga aylandi. Bu jarayon, avvalo, xalqaro migratsiya jarayonlarining kuchayishi va etnik jamoalarning transmilliy tarmoqlar shakllanishi bilan bog'liq bo'lgan. Ilk tadqiqotlarda diaspora tushunchasi ko'proq tarixiy jarayonlar kontekstida talqin qilinsa, keyinchalik u kengroq ma'noda, ya'ni global ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy tizimning tarkibiy elementi sifatida ishlatila boshlandi. Bu davrda diaspora tadqiqotlari bilan tanilgan olim William Safran diasporani ilmiy tahlil qilishda muhim yondashuvni taklif qilgan. U diaspora jamoalarining asosiy belgilari sifatida uch asosiy mezonni ajratadi: birinchidan, diaspora jamoasi o'z tarixiy vatani bilan ma'naviy va madaniy aloqalarni saqlab qoladi; ikkinchidan, diaspora a'zolari o'z etnik identitetini mustahkamlashga intiladi; uchinchidan, diaspora jamoasi tarixiy vataniga nisbatan hissiy bog'liqlikni saqlab qoladi [7]. Ushbu mezonlar diasporaning ichki ijtimoiy strukturasi va transmilliy faoliyatini tushunishda asosiy indikator sifatida xizmat qiladi. Villiam Safran diasporaga tarixiy vatandan tashqarida yashovchi, ammo o'zining etnik identitetini saqlab qolgan hamda vatani bilan ijtimoiy va madaniy aloqalarni davom ettiruvchi jamoa sifatida ta'riflagan [8, 99-p]. Uning fikricha, diasporaning asosiy belgilaridan biri tarixiy vatanga nisbatan hissiy va madaniy bog'liqlikning mavjudligidir.

Diaspora nazariyasini rivojlantirishda muhim hissa qo'shgan yana bir sotsiolog olim va migratsiya tadqiqotchisi Robin Kohen hisoblanadi. U o'zining mashhur "Global diasporalar" asarida diasporalarning shakllanish sabablari va tarixiy sharoitlariga qarab besh guruhga ajratadi [9, 34-b].

Majburiy diaspora – urushlar, siyosiy repressiyalar yoki majburiy deportatsiyalar natijasida shakllangan jamoalar. Misol sifatida yahudiy va arman diasporalari keltiriladi.

Mehnat diasporasi – iqtisodiy sabablar tufayli boshqa mamlakatlarga ko'chib o'tgan jamoalar. Bu turdagi diasporalar rivojlangan mamlakatlarda keng tarqalgan.

Savdo diasporasi – tarixiy savdogarlar tomonidan shakllangan jamoalar, masalan, hind, xitoy va yahudiy savdo diasporalari.

Imperiya diasporasi – imperiyalar kengayishi natijasida yuzaga kelgan jamoalar. Turli xalqlar imperiya hududlarida doimiy yashashga majbur bo'lgan.

Madaniy diaspora – ilmiy va madaniy aloqalar orqali shakllangan jamoalar, xususan talabalar migratsiyasi va ilmiy hamkorlik jarayonlarida yuzaga kelgan.

Cohenning ilmiy xulosasiga ko'ra, diasporalar global miqyosda tarqalgan bo'lsa ham, ularni birlashtirib turuvchi asosiy omil – umumiy tarixiy xotira va madaniy identitetdir.

Diasporani madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganishda James Klifford ning qarashlari ham muhim ahamiyatga ega. U diaspora tushunchasini transmilliy madaniy makon bilan bog'lab o'rganadi. Uning fikricha, diaspora a'zolari bir vaqtning o'zida bir nechta madaniy makon bilan aloqada bo'lib, o'ziga xos gibril identitetni shakllantiradi. Bu jarayon natijasida esa diaspora jamoalari nafaqat tarixiy vatani bilan, balki yashab turgan jamiyat bilan ham madaniy aloqalarni rivojlantiradi [10, 302–338-p].

Diasporaning bir qator asosiy belgilarini ajratib ko'rsatish mumkin. Birinchidan, diaspora a'zolari tarixiy vatandan tashqarida yashaydi. Ikkinchidan, ular o'zining etnik identitetini saqlab qolishga intiladi. Uchinchidan, diaspora jamoalari tarixiy vatani bilan ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy aloqalarni davom ettiradi. To'rtinchidan, diaspora a'zolari o'zaro ijtimoiy aloqalar orqali jamoaviy birdamlikni mustahkamlaydi.

Gabriel Shefferning nazariyalari diaspora tushunchasini siyosiy jarayonlar bilan bog'lash nuqtayi nazaridan muhimdir. Sheffer fikricha, diaspora jamoalari ko'pincha siyosiy tashkilotlar shaklida faoliyat yuritadi va ular o'z tarixiy vatani bilan siyosiy aloqalarni rivojlantirishda strategik vosita hisoblanadi [11]. Shu tariqa, diaspora jamoalari nafaqat ijtimoiy yoki madaniy, balki siyosiy kontekstda ham global tizimda faol ishtirok etadi.

Arman diasporologi Khachig To'lalyanning ilmiy ishlari diaspora tushunchasini global madaniy jarayonlar bilan bog'lash nuqtayi nazarini rivojlantiradi. Tölölyan diasporani global jamiyatning muhim ijtimoiy institutlaridan biri sifatida ko'radi va uning transmilliy faoliyati orqali davlatlararo madaniy, iqtisodiy va siyosiy aloqalar mustahkamlanishini ta'kidlaydi [2]. Shu bilan birga, zamonaviy diaspora tadqiqotlarida transmilliylik nazariyasi keng qo'llaniladi.

Transmilliylik tushunchasi davlat chegaralaridan tashqarida shakllangan murakkab ijtimoiy aloqalar tizimini ifodalaydi. Ushbu nazariyaga ko'ra, diaspora jamoalari bir vaqtning o'zida bir necha mamlakat bilan ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy aloqalarni saqlab turadi. Transmilliylik nazariyasini rivojlantirishda Antropolog Nina Glik Schiller muhim rol o'ynagan. Uning tadqiqotlariga ko'ra, zamonaviy migratsiya jarayonlari natijasida shakllangan diaspora jamoalari faqat bir mamlakat doirasida faoliyat yuritmaydi, balki bir nechta davlatlar o'rtasida murakkab ijtimoiy faoliyatni yaratadi [13].

Global iqtisodiyotdagi roli jihatidan diaspora jamoalari o'z tarixiy vatanga investitsiyalar kiritishi, biznes aloqalarini rivojlantirishi va savdo hamkorligini kengaytirishi bilan ajralib turadi. Bu jarayon ko'plab rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishida strategik omil hisoblanadi. Shu bilan birga, diaspora vakillari transmilliy biznes va moliyaviy tarmoqlar orqali global savdo aloqalarini mustahkamlaydi, bu esa ularni iqtisodiy tizimning faol ishtirokchisiga aylantiradi. Diaspora jamoalarida madaniy identitet muhim ilmiy tahlil obyekti hisoblanadi. Ular bir vaqtning o'zida ikki yoki undan ortiq madaniyat o'rtasida yashaydi: bir tomondan, o'z tarixiy vatani madaniyatini saqlab qolishga intiladi,

ikkinchi tomondan esa yashayotgan mamlakat madaniyatiga moslashishga harakat qiladi. Natijada gibridd madaniyat shakllanadi, bu esa transmilliy identitet va madaniy sintez jarayonini yuzaga keltiradi. Mashhur madaniyatshunos Stuart Hallning yondashuvi diaspora identitetining dinamik va doimiy o'zgarib turuvchi ijtimoiy konstruktsiya ekanligini ta'kidlaydi [14]. Hallning fikricha, identitet jarayoni diaspora jamoalarida ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi, chunki ular doimiy ravishda o'z tarixiy vatani va yashayotgan jamiyat o'rtasida madaniy muvozanatni saqlashga harakat qiladi.

Milliy identitetni saqlash jarayonida diaspora tashkilotlari muhim rol o'ynaydi. Ko'plab mamlakatlarda diaspora jamoalari turli madaniy markazlar, jamoat tashkilotlari va ta'lim muassasalari orqali o'z milliy madaniyatini rivojlantiradi. Bunday tashkilotlar tilni saqlash, milliy bayramlarni nishonlash va yosh avlodni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda katta ahamiyat kasb etadi. Masalan, O'zbekistondagi xorijdagi vatandoshlar markazlari bu vazifani tizimli amalga oshiradi.

Diaspora jamoalarida identitet masalasini o'rganishda mashhur sotsiolog olim Benedikt Andersonning nazariyalari muhim ahamiyatga ega. U diaspora tushunchasini "tasavvur qilingan hamjamiyat" sifatida talqin qiladi [15, 20-p]. Andersonning fikriga ko'ra, milliy identitet geografik hudud bilan cheklanib qolmaydi, balki tarixiy xotira va madaniy birlik orqali shakllanadi. Shu sababli diaspora jamoalari ham o'zlarini milliy hamjamiyatning bir qismi sifatida his qiladi.

Bugungi kunda zamonaviy davlatlar o'z diasporasi bilan faol hamkorlik qilishga intilmoqda. Bu jarayon diaspora siyosati yoki diaspora diplomatiyasi deb ataladi. Diaspora siyosati davlatlarning tashqi siyosatida muhim vosita sifatida qaraladi. Ko'plab davlatlar o'z diasporasi bilan aloqalarni mustahkamlash maqsadida maxsus davlat dasturlarini amalga oshiradi. Bu dasturlar diaspora vakillari bilan iqtisodiy, madaniy va ilmiy hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan. Masalan, ayrim MDH davlatlari o'z diasporasi orqali investitsiyalar jalb qilish,

xalqaro madaniy aloqalarni rivojlantirish va milliy manfaatlarni himoya qilish jarayonlarida faol ishtirok etishga rag'batlantiradi.

Diasporaning xalqaro aloqalardagi roli haqida fikr yuritar ekan, siyosatshunos olim Yossi Shain diasporani xalqaro siyosiy jarayonlarning muhim aktyorlaridan biri sifatida baholaydi. Uning fikricha, diaspora jamoalari nafaqat madaniy, balki siyosiy va iqtisodiy jarayonlarda ham faol ishtirok etishi mumkin.

Diaspora fenomenining shakllanishi turli tarixiy, siyosiy va iqtisodiy omillar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu jarayonlar har bir etnik jamoaning rivojlanishiga o'ziga xos ta'sir ko'rsatadi. Turli davrlarda yuz bergan urushlar, siyosiy repressiyalar, iqtisodiy inqirozlar va tabiiy ofatlar ko'plab xalqlarning boshqa hududlarga ko'chib o'tishiga sabab bo'lgan. Shu munosabat bilan tarixiy vatandan tashqarida yashovchi etnik jamoalar – diasporalar shakllangan va ular o'zaro transmilliy ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishga intilgan. Shu nuqtayi nazardan diaspora fenomenini o'rganishda uning shakllanish omillarini aniqlash va tahlil qilish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Tarixiy jihatdan diasporaning shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan asosiy omillardan biri siyosiy faktorlar bo'lib, ular jamoalarning migratsiyasini majburiy yoki ixtiyoriy yo'nalishda shakllantirgan. Masalan, arman diasporasining shakllanishida XX asr boshlaridagi siyosiy voqealar muhim rol o'ynagan bo'lsa, yahudiy diasporasining shakllanishi miloddan avvalgi davrlarda yuz bergan tarixiy jarayonlar bilan bog'liq holda yuz bergan. Bu jarayonlar natijasida tarixiy vatandan tashqarida yashovchi yirik diaspora jamoalari vujudga kelgan va ular o'z tarixiy xotirasi hamda madaniy merosini saqlashga intilgan.

Yuqoridagilarga tayanib diasporalarni xalqaro munosabatlarda tutgan o'rni ne qadar muhimligini anglashimiz mumkin. Bugungi kunga kelib dunyoda bir qator yirik diasporalar shakllanib ulgurgan bo'lib, ular dunyo siyosatida, ayniqsa, madaniy diplomatiya sohasida asosiy vositaga aylanib ulgurgan. Ko'plab mamlakatlar diaspora jamoalari orqali davlatlararo munosabatlarni yanada rivojlantirish va mustahkamlashga harakat qilmoqda. Bunday diasporalar sirasiga, Xitoy, Hind,

Yahudiy, Rus, Arman, Irland, Livanliklar, Turk va Afrika diasporalari kiradi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining 2024-yil so'ngiga oid ma'lumotlariga ko'ra hind diasporasi dunyodagi eng yirik diaspora hisoblanadi. Ikkinchi eng katta diaspora esa xitoy diasporasi hisoblanadi. Eng yirik o'zbek diasporalari esa asosan O'zbekiston bilan qo'shni bo'lgan Markaziy Osiyo mamlakatlari va Afg'onistonda joylashgan. Internet ma'lumotlariga tayanadigan bo'lsak o'zbek diasporasining taxminiy soni besh milliondan oshiqroqdir.

Xulosa qilib aytganda, diaspora fenomeni zamonaviy ijtimoiy-gumanitar fanlarning eng dolzarb va ko'p qirrali tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi. Globallashuv jarayonlarining jadallashuvi, xalqaro migratsiyaning kengayishi hamda transmilliy aloqalarning rivojlanishi natijasida diaspora tushunchasi an'anaviy etnik yoki diniy jamoa doirasidan chiqib, xalqaro siyosat, iqtisodiyot va madaniyat tizimlarining muhim tarkibiy qismiga aylandi. Shu bois diasporani faqat migratsiya natijasida shakllangan jamoa sifatida emas, balki global miqyosdagi ijtimoiy-madaniy va siyosiy jarayonlarga ta'sir ko'rsatuvchi transmilliy institut sifatida baholash maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nadjimov F. *O'zbekistonda qozoq diasporasi: tarixiy rivojlanish va hozirgi holat // XXI asr: fan va ta'lim masalalari*. – Toshkent, 2025. – № 2. – B. 39–44.
2. Castles S., Miller M.J. *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. – 4th ed. – New York: Guilford Press, 2009. – 401 p.
3. Yıldız F. *Uluslararası göç ve diaspora ile ilişkili kavramlar // İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. – 2014. – Cilt 3. – S. 37–52.
4. Safran W. *Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return // Diaspora: A Journal of Transnational Studies*. – 1991. – Vol. 1. – No. 1. – P. 83–99.
5. Cohen R. *Küresel Diasporalar: Giriş*. – Ankara, 2024. – 34 s.

6. Clifford J. *Diasporas* // *Cultural Anthropology*. – 1994. – Vol. 9. – No. 3. – P. 302–338.
7. Sheffer G. *Diaspora Politics: At Home Abroad*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 287 p.
8. Tölölyan K. *Rethinking Diaspora(s): Stateless Power in the Transnational Moment* // *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*. – 1996. – Vol. 5. – No. 1. – P. 3–36.
9. Glick Schiller N., Basch L., Blanc-Szanton C. *Towards a Transnational Perspective on Migration: Race, Class, Ethnicity, and Nationalism Reconsidered*. – New York: New York Academy of Sciences, 1992. – 107 p.
10. Hall S. *Cultural Identity and Diaspora* // *Colonial Discourse and Post-Colonial Theory: A Reader* / Ed. by P. Williams, L. Chrisman. – New York: Harvester Wheatsheaf, 1990. – P. 222–237.
11. Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. – London: Verso, 1983. – 224 p.
12. Shain Y. *Marketing the American Creed Abroad: Diasporas in the U.S. and Their Homelands*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 320 p.
13. Panossian R. *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*. – London: Hurst & Company, 2006. – 442 p.
14. *At 18 Million, India Has the World's Largest Diaspora Population* // *The Economic Times*. – URL: <https://economictimes.indiatimes.com/nri/migrate/at-18-million-india-has-the-worlds-largest-diaspora-population/articleshow/80290768> (murojaat qilingan sana: 23.06.2026).
15. *Узбекская диаспора* // *Wikipedia*. – URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Узбекская_диаспора (murojaat qilingan sana: 23.06.2026).